

prostorni aspekti mreže seoskih naselja

dr miko panov

3 članci

—→ U sklopu proučavanja problema seoskih naselja u našoj zemlji veoma važno mesto zauzimaju prostorni aspekti mreže seoskih naselja. Zbog toga treba obratiti veću pažnju uticaju prostornih karakteristika na sociogeografske, sociološke, ekonomske i druge mogućnosti razvoja sela, a na tome je planu malo urađeno, barem u SR Makedoniji. U tom smislu pokušaćemo da na osnovu fundamentalnih proučavanja ovim kratkim člankom damo doprinos za metodsko i praktično ocenjivanje vrednosti prostornih elemenata za razvitak mreže seoskih naselja, naročito u okvirima prostornog planiranja.

Problemi i posledice depopulacije i deagrarnizacije nisu samo vezani za istorisko-društvene i socioekonomske odnose, procese i probleme u našim selima, te se njihova transformacija ne treba pratiti samo kroz te faktore, nego često neposredni i posredni uticaj imaju, pa i u nekim slučajevima i odlučni, određene prostorne karakteristike seoskih naselja. Neki sociološki problemi nastaju i raslojavanjem sela (staračka domaćinstva, nedovoljni kontingent radne snage, smrtnost odojčadi i dr.) svakako i zbog nasleđenih nepovoljnih lokacija seoskih naselja koja u današnjim prilikama urbanizacije, industrijalizacije, razvoja saobraćajne mreže i infrastrukture ne mogu brzo napredovati nego se raseljavaju. Ne može se govoriti o uređenju mreže naselja a ne poznavati osnovne smeštajne odlike sela u prostoru. U okvirima prostornog planiranja, kada se naročito govori o funkcionalnim vezama sela sa centralnim mestima, kada se tumače gravitacioni odnosi i kada se ocenjuje prostorna distribucija stanovništva, ne mogu se mimoći prostorni aspekti mreže naselja. Za mnoge nerešene socioekonomske probleme u ruralnoj sredini treba tražiti uzroke i u teritorijalno-funkcionalnim osnovama mreže naselja, kao jednog od bitnog faktora pojave problema, ili pak za rešavanje problema.

Pored poznavanja prirodnih i prostornih prilika mreže seoskih naselja, za njenu ruralnu transformaciju veoma su važni i određeni elementi demografske strukture stanovništva. No u ovom slučaju nije reč o opštim demografskim podacima i analizama, nego o takozvanoj, kako smo je nazvali, prostornoj demografiji. To znači ukrštanje podataka i dobivanje sinteznih pokazatelja između mre-

že seoskih naselja, odnosno njenih prostornih aspekata, i demografskih elemenata, čime se postižu maksimalni i praktični rezultati o suštini naseljenosti ruralne sredine. To je veoma važno za prostorno planiranje, a pogotovu za objašnjenje nekih socio-ekonomskih i socioloških pojava i procesa u našim selima, naročito u onima koja leže u nedovoljno razvijenim područjima. Točnije, prostorna demografija neposredno je vezana za prostorne aspekte seoskih naselja a ne samo za selo kao naselje, o čemu će biti reči dalje u tekstu.

U proučavanju mreže naselja, poznavajući morfoplastiku terena izabrane oblasti, lokaciju jednog ili više centralnih mesta u odnosu na razmeštaj seoskih naselja i mrežu puteva, mogu se odrediti sledeći prostorni parametri: **razmeštaj sela u odnosu na nadmorsku visinu; grupiranje naselja prema visinskim zonama kao ravničarska, brdska i planinska; pregled razmeštaja sela prema određenim prirodnim celinama unutar proučavane oblasti ili opštine; udaljenost naselja od centralnih mesta, odnosno gradova; udaljenost sela od glavnih puteva, odnosno prostorni odnos između mreže naselja i mreže puteva i pregled naselja u odnosu na agrarnu strukturu zemljišta, odnosno prema kategorijama korišćenog zemljišta.**

Ovo bi bili osnovni prostorni elementi prema kojima treba izvršiti klasifikaciju seoskih naselja i iz toga izvući praktične zaključke za dalje uređenje mreže naselja, za usklađivanje funkcionalnih odnosa između sela i centralnih mesta, za određivanje drugostepenih urbano-funkcionalnih mesta u mreži seoskih naselja, i uopšte, za realizaciju jedne skladne projekcije razvoja naselja, naročito u okvirima prostornog planiranja.

Pre postavljanja takve koncepcije proučavanja potrebno je prikupiti podatke o broju svih vidova naselja u proučavanoj oblasti, zatim proračunati površine oblasti i njenih unutarnjih celina, da bi se odredila gustina mreže naselja, potom broj stanovništva i njegovu dinamiku po popisnim godinama, broj i strukturu domaćinstava i niz drugih demografskih elemenata. U prethodnim priprema treba izvršiti klasifikaciju naselja prema broju stanovništva, a sve je to neophodno da bi sagledali i probleme prostorne demografije u mreži seoskih naselja, tj. kroz naselja i prostorne elemente, što je daleko praktičnije nego izneti u opštim crtama demografsku strukturu stanovništva, koja ne može otkriti suštinske socioekonomske pojave i procese u ruralnoj sredini, niti u potpunosti pomoći njihovom rešavanju.

Zbog ograničenosti prostora za šire obrazloženje ove methodske postavke u proučavanju mreže seoskih naselja, iznećemo samo neke konkretne primere. Tako, prostornu dimenzioniranost sela u odnosu na jedno centralno mesto, odnosno razmeštaj seoskih naselja u odnosu na grad, otkriva stanje povoljnosti ili nepovoljnosti funkcionalnog kontaktiranja sela sa centralnim mestima. Kada se odrede relacije udaljenosti, onda se može videti broj naselja u pojedinim relacijama tj. koliko se od njih nalaze u bližoj a koliko u daljoj zoni prema centralnim mestima, što nije svejedno za podatak o tome koja i koliko naselja efikasnije koriste gradske funkcije. Međutim, u tom slučaju treba da se ukorporira prostorna demografija, tj. treba demografske elemente razvrstati u naseljima po pojedinim relacijama udaljenosti. Pre svega treba odrediti veličinu

naselja prema broju stanovnika, da bi se moglo ustanoviti kakva su naselja po veličini u pojedinim relacijama udaljenosti od centralnog mesta. U tom smislu treba detaljno proučiti i strukturu seoskih domaćinstava, jer se ona smatraju osnovnim radnim jedinicama, ima dosta primera, barem u Makedoniji, da u znatnom broju sela preovlađuju staračka domaćinstva koja nisu fizički sposobna doprinositi boljoj agrarnoj proizvodnji, zatim starosnu strukturu, prirodni priraštaj, itd.

Iz pregleda takve kombinacije sela kao fizičkih staništa u pojedinim relacijama udaljenosti od centralnog mesta i strukture stanovništva mogu se jasno sagledati kakve se posledice odvijaju u pojedinim zonama udaljenosti, naročito u smislu depopulacije i deagrarizacije. S tim u vezi mogu se zatim izvući određeni zaključci kako treba stabilizovati inokosnog poljoprivrednog proizvođača na agrarnoj zoni preko eventualne disperzije nekih gradskih funkcija, kako treba i konkretno na kojoj relaciji udaljenosti efikasno uskladiti usluge zdravstva, prosvete, snabdevanja, infrastrukture i dr. Svakako ovakva detaljna proučavanja, preko navedene metode, praktično će rešiti neke ekonomske, sociološke, prosvetno-kulturne i druge probleme, ali sve bi to bilo znatno efikasnije u okvirima prostornog, urbanističkog i društveno-ekonomskog planiranja.

U vezi navedenog prostornog elementa iznećemo tipičan primer sa titoveleškom opštinom, gde smo skoro vršili direktna proučavanja gore postavljenom metodom. U 1978. na teritoriji ove opštine nalaze se 82 seoska naselja i jedno centralno mesto — Titov Veles. Zbog specifične reljefne strukture prostora opštine, udaljenost sela od grada obeležili smo relacijama do 5 km, 5—10 km, 10—15 km, 15—20 km, te od 20 i više kilometara. Sam pak grad ima veoma nepovoljnu lokaciju jer ne leži u centru opštinske teritorije, nego na periferiji, u dolini Vardara, a morfoplastika terena odredila je veoma nepovoljni oblik gravitacione sfere, tj. postoje problemi kontaktnih odnosa između sela i grada. Bez sumnje ovakva prostorna dimenzioniranost jedna je od uzroka depopulacije u ovoj opštini, jer samo u periodu 1971—1978. potpuno je raseljeno 7 naselja, dok je seosko stanovništvo 1961—1978. opalo za 5.961 stanovnika (ili za 19,3%). Od ukupno 82 sela, u periodu 1971—1978, broj stanovnika opao je u 58 naselja.

Iako je Titov Veles jedno od većih gradskih naselja u SR Makedoniji, u njegovoj najbližoj zoni, do 5 km, leže samo 3 naselja, a zbog spomenute prirode prostora, u zoni na udaljenosti do 10 km leže samo 15 naselja (ili 18,2% od svih seoskih naselja u opštini). Međutim, u najudaljenijoj zoni, od 20 i više kilometara leže 36 naselja (ili 44,0%), što znači da gotovo polovina od svih sela leži veoma daleko od centralnog mesta. U selima u bližoj zoni, do 10 km, u 1978. bilo je 6.430 stanovnika (ili 25,9% od ukupnog seoskog stanovništva opštine), a u najudaljenijoj zoni, od 20 i više kilometara, bilo je 11.365 stanovnika (ili 45,7%). Prema tome, veća masa seoske populacije koncentrirana je daleko od centralnog mesta, i manje ima mogućnosti da na vreme koristi njegove funkcije.

Ovakva prostorna dimenzionalnost sela prema centralnom mestu svakako je jedan od uzroka za promene u demografskoj strukturi stanovništva prema relacijama udaljenosti, a to je jedan primer koji objašnjava suštinu prostorne demografije. Tako, u bližoj zoni udaljenosti, u periodu 1961—1978. broj se stanovnika u porastu i

to više za 1.083 lica (ili za 20,2%), jer se u ova bliža sela doseljava stanovništvo sa udaljenijih planinskih sela. Tipičan je slučaj sa naseljem Prevalec, na 2—3 km udaljenosti od grada, koje je kao takvo imigraciono mesto niklo nešto pre 1971. godine.

U naseljima najudaljenije zone, od 20 i više kilometara, broj stanovnika opao je za 4.378 lica (ili za 27,8%). Zbog ovakvih prostornih odnosa vide se i razlike u strukturi domaćinstava. Tako, u bližoj zoni prema centralnom mestu prosečno na jedno naselje padaju 83 domaćinstva, a u udaljenijoj zoni po 57 domaćinstva, ili u bližoj zoni prosečno na jedno domaćinstvo pada po 5,1 član, a u najudaljenijoj zoni po 4,7 članova. Dalje, konstatirali smo da u najudaljenijoj zoni, od ukupno 36 sela, 25 su mala naselja, 3 manja od 300 stanovnika, dok su 9 sela u fazi potpunog raseljavanja.

Na sličan način, još detaljnije, razradili smo ovaj prostorni element, tj. udaljenost sela od centralnog mesta, po pojedinim prostornim celinama u granicama opštine, onako kako smo metodski istakli u početku ovog članka. Takvih ima pet celina i vršili smo upoređenje između njih. Na taj način prostorni planeri imaju veoma detaljan i značajan uvid u realizaciji projekcije daljeg socioekonomskog i drugog razvoja opštine, a naročito mreže naselja.

Iznećemo još jedan primer razmeštaja naselja i prostorne demografije u vezi sa saobraćajnom mrežom, jer je ovaj prostorni aspekt veoma važan za ocenu stanja i problema komunikativnih kontakata sela sa centralnim mestom. Detaljno poznavanje odnosa mreže naselja i mreže saobraćajnica doprineće da se planiranje razvoja sela uskladi sa najpovoljnijom lokacijom u mreži putova, stvarajući tako drugostepene urbane i funkcionalne centre, a poznavanje prilika kako se i koliko efikasno koriste gradske funkcije pridoneće ekonomskom opravdanju sprovođenja infrastrukture. Izgradnjom raznih putova, koji povezuju seoska naselja sa glavnim putovima i centralnim mestom, u praksi se odražavaju u mirovanju migracije seoskog stanovništva.

Kada se radi o saodnosu mreže naselja i putova, najpre treba konstatovati glavne putove koji vode kroz određenu oblast ili opštinu, a zatim, prema morfoplastici terena, odrediti relacije udaljenosti sela od tih putova. Na osnovu ta dva elementa vrši se klasifikacija seoskih naselja u odnosu na glavne drumove a eventualno i železničke linije, ali se i u ovom slučaju komponuju i elementi demografije, što ćemo demonstrirati opet preko primera opštine Titov Veles.

Na teritoriji ove opštine odredili smo pet relacija udaljenosti od glavnih putova (do 5 km, 5—10 km, 10—15 km i 15 i više kilometara). Konstatovali smo da od 82 sela samo 5 naselja leže na putovima. Međutim, najveći broj sela ima povoljan razmeštaj u odnosu na putove. Tako, do 5 km udaljenosti leže 42 sela ili, zajedno sa onih 5 na putovima, 51,2% od svih sela u opštini. Međutim, analiza veličine sela prema broju stanovnika i strukturu domaćinstava, pokazala je da baš ta sela koja imaju povoljan položaj prema putovima, nisu dovoljno populaciono jaka, odnosno naseljena. Tako je u 37 sela koja leže do 5 km udaljenosti od putova, u 1978. godini, bilo 9.188 stanovnika (ili 36,9% od ukupnog seoskog stanovništva u opštini); u odnosu na 1961. godinu broj stanovnika opao je za 19,2%. Od 37 sela 35 naselja broje po manje od 300

stanovnika, a 13 sela i po manje od 100 stanovnika, što znači da su na ovoj relaciji sela mala, što po pravilu, u odnosu na povoljan odnos prema putovima, ne bi trebalo tako da bude.

Ispitujući ovu kontroverznu pojavu došli smo do nekoliko objašnjenja. Tako, neka od tih sela bila su naseljena Turcima koji su se u većini iselili za Tursku, zatim atari nekih naselja, zbog specifičnosti mikroklima i geološkog sastava zemljišta, raspolažu obradivim tлом veoma niskih kategorija, dok je jedan od glavnih putova, po svojoj frekvenciji saobraćaja i funkcionalnog značenja, veoma opao, itd.

S druge strane, jedna četvrtina svih sela, tj. 21 naselje, leži dosta udaljeno od glavnih putova: 10 i više kilometara. Međutim, u njima je još znatan broj stanovništva (26,1% od ukupnog seoskog stanovništva opštine). Ali na ovoj relaciji, od ukupno 21 sela, 8 su velika a 13 mala po broju stanovnika, što je povoljnije nego u grupi sela koja leže na bližoj relaciji prema putovima. Ovo su većinom brdska i planinska sela u kojima je vidniji negativan bilans dinamike stanovništva i to od 10.477 u 1961. godini na 6.747 stanovnika u 1978. U selima na relaciji do 5 km prosečno na jedno domaćinstvo pada po 4,3 člana, a u selima na relaciji od 15 i više kilometara na jedno domaćinstvo, bez tri veća sela, prosečno pada po 2,7 članova; no i u jednom i u drugom slučaju seoska domaćinstva kao radne jedinice slabe i to će se svakako odraziti, kao što se već odražava, na poljoprivrednu proizvodnju.

Gornjim primerom hteli smo da istaknemo da nije dovoljno pratiti odnos naselja prema saobraćajnoj mreži, nego i strukturu stanovništva, čime se dobija jasna predstava o problemima tih odnosa. Rezultati proučavanja otkrivaju, na primer, sa kojih relacija stanovništvo ima ozbiljnije probleme oko korišćenja zdravstveno-socijalnih usluga zbog udaljenosti od putova, kakvo je stanje pismenosti, snabdevanja i dr. Na drugoj pak strani ukazuje se na mogućnosti moderniziranja mreže putova, a naročito na to na kojim relacijama treba izgraditi kvalitetne drugostepene pristupne putove. Nema smisla postaviti projekciju razvoja i uređenja mreže putova bez poznavanja stanja mreže naselja i elemente prostorne demografije. Na žalost ima primera da se o tome nije vodilo dovoljno računa.

Pomenuli bismo još kriterijum za određivanje razmeštaja seoskih naselja prema visinskim zonama, odnosno kao ravničarska, brdska i planinska. Ovakav regionalno-geografski pregled razmeštaja naselja veoma je značajan za prostorno i društveno-ekonomsko planiranje, jer svaka od navedenih zona pruža različite uslove za poljoprivrednu i drugu delatnost, za njihovo urbano, odnosno ruralno uređenje i uopšte za ruralnu transformaciju naselja. Prema tome, veoma je važno precizno odrediti naselja prema tim visinskim zonama i poznavati tačno stanje strukture stanovništva, tačnije sve probleme naseljenosti. Međutim, u praksi za jednu istu oblast ili opštinu mogu se naći različiti podaci o naseljenosti u ravničarskoj, brdskoj i planinskoj zoni, što je rezultat različitih gledišta određivanja naselja prema visinskim zonama. Ovde nije reč o šablonском određivanju, tj. određivanju jedne visine, na primer, do 400 metara, i zatim do te visine klasificirati sva naselja kao ravničarska. Bila bi to pogrešna postavka ako se u obzir ne uzmu relativne visine i reliefna struktura.

Smatramo da se mogu izdiferencirati dva osnovna kriterija za određivanje seoskih naselja prema pomenutim visinskim zonama, što zavisi od toga želimo li govoriti o lokaciji seoskog naselja ili o konfiguraciji seoskog atara. Prema tome prvi kriterijum odnosio bi se samo za lokaciju naselja u datom prostoru prema nadmorskoj visini, uzimajući u obzir i reljefnu strukturu. Tako, na primer, u SR Makedoniji, koja ima veoma razuđen reljef, postoje ravničarska sela na nadmorskoj visini od 800 i više metara, kao u Prespanskoj kotlini, ali i na nadmorskoj visini do 100 metara, kao u Đevdelisko-valandovskoj kotlini. Znači treba uzeti u obzir relativnu visinu i morfoplastiku terena inače bi se dobio sasvim pogrešni uvid za ravničarska, brdska i planinska naselja. Ovaj kriterijum, u vezi lokacije sela, važan je za samo naselje, odnosno za njegovo fizičko uređenje. Svakako da je u ravničarskim selima lakše i ekonomičnije sprovoditi infrastrukturu, da bi ona imala efikasnije funkcionalne odnose sa centralnim mestom i da bi pružala bolju mogućnost za urbanističko planiranje.

Drugi kriterijum za određivanje sela kao ravničarska, brdska i planinska naselja u vezi je sa konfiguracijom seoskog atara. Čak i u većini slučajeva, ako je morfologija prostora izraženija, postoje sela čiji se atari protežu kako u ravničarskoj tako i u brdskoj zoni, ili u brdskoj i planinskoj zoni, te se zbog toga često primenjuje termin brdsko-planinska naselja. Međutim, ovaj termin ne bi trebalo da se prihvati kada se radi o lokaciji naselja prema prvom kriterijumu. Poznavanje oblika i protezanja seoskog atara, njegove agrarne strukture i geološko-pedološkog sastava, odnosno boniteta zemljišta, treba da budu elementi koji bi odredili vid naselja prema visinskim zonama. Selo po svojoj lokaciji može biti brdsko, ali ako se deo njegovog atara proteže u višim zonama, tj. na planini gdje je znatno produktivniji, onda se može primeniti termin brdsko-planinsko naselje. No za ovaj drugi kriterijum treba da se tačno utvrdi i prouči više elemenata u prostoru a nužno je da se raspolaže i tačnim katastarskim podacima, naročito za strukturu korišćenog zemljišta prema kategorijama. Ovaj kriterijum nesumnjivo je važan za sveukupan socioekonomski razvitak seoskih naselja, i važan za određivanja projekcija za dalju ruralnu transformaciju u određenoj oblasti ili opštini.

I drugi prostorni elementi mreže seoskih naselja, praćeni prostornom demografijom, imaju svaki za sebe i u međusobnoj zavisnosti značaj i doprinos za realni razvitak i uređenje mreže naselja. O tim drugim prostornim elementima ovde nije bilo reči jer je ovaj rad imao za cilj da istakne suštinu i značaj prostornih aspekata mreže naselja u kombinaciji sa prostornom demografijom te njihovu aplikaciju za ruralnu transformaciju, naročito kroz projekciju prostornog planiranja.

Mitko Panov:

Network of Rural Settlements and its Spatial Aspects

Summary

By treating the spatial aspects of the rural settlements' network as an important component of improvement and modern transformation of rural areas, this study has actually a methodological character and gives practical examples. Basically, the problems of depopulation and deagrarianization arise also from the territorial and functional basal value of the settlements' network. Apart from recognizing and evaluating the location of settlements, they should also be analyzed through the so called »spatial demography«. To be more precise, the spatial aspects of the settlements' network are to be combined with the demographic elements, and the essence of rural settlements is to be recognized more fully. In this way various appearances, processes and problems of socio-economic and social character are practically to be explained.

In the study the major spatial parameters for the analysis of settlements' network have been stated, particularly within the scope of spatial planning. Methods for approach are given, some of these being illustrated by examples from the community of Titov Veles in Macedonia. Special attention has been paid to the analysis of the village arrangement, with regard to the distance from the central place and with regard to the road network, combined with some demographic characteristics of the population. Two criteria for the determination of rural settlements, according to the orographic position, have been stressed. Settlements are divided into plane, hill and mountain settlements, the configuration criterium playing here a very important role.

Пространственные аспекты сети сельских поселков

Резюме

Изучая пространственные аспекты сети сельских поселков как важный компонент способствующий дальнейшему развитию и современной трансформации сельской среды и приводя примеры из практики, настоящая статья получила методический характер. В сущности, проблемы расселения и деаграризации зависят также и от значения территориально-функциональной основы сети поселений. В исследовании этой проблемы необходимо обладать обширными сведениями и оценкой локации поселений, кроме того эту проблему следует изучать путем т. наз. пространственной демографии. Вернее, следует скомпоновать пространственные аспекты сети поселений с демографическими элементами и таким образом точно определить степень населенности сельской среды. Это дает возможность пояснить на практике ряд явлений, процессов и проблем социо-экономического и социологического характера.

В статье приведены основные пространственные параметры необходимые для анализа сети поселений и рекомендуемые преимущественно в области пространственного планирования. В связи с этим приводятся методы и приемы изучения этой проблемы а некоторые из них показаны на примерах общины Т. Велес в СР Македонии. В первую очередь подробно анализируется вопрос размещения села в отношении его отдаленности от центрального пункта и дорожной сети (транспортных магистралей), в комбинации с определенными демографическими характеристиками населения.

The study, as a whole, tends to indicate, through spatial aspects and spatial network demography of rural settlements, one practical method for solving the transformational problems of rural areas, namely various socio-economic and sociological problems.

Кроме того показаны два критерия определяющие типы сельских поселков на базе орографических условий в том числе равнинные, горные и гористые типы поселков. Большое значение имеет критерий определяющий конфигурацию сельских земельных участков.